

Notes de lectura

Filippo Focardi: *La guerra della memoria. La Resistenza nel dibattito político dal 1945 a oggi*, Laterza, Roma, 2005, 372 pp.

La qüestió de la relació entre la Resistència i la república ha generat, d'ençà del 1945, un debat molt viu en l'espai públic italià que ha provocat sovint, en els últims seixanta anys, una veritable «guerra» intel·lectual, política i historiogràfica. Filippo Focardi, des de fa anys compromès amb estudis sobre la memòria de la Segona Guerra Mundial i sobre els crims nazifeixistes comesos entre 1943 i 1945, ha relatat de manera molt convincent en aquesta obra les diverses posicions relacionades amb la memòria de la Resistència, i ha analitzat amb detall com han influït en la formació de la identitat republicana a través de ruptures i fortes divisions.

Sembla ben trobada, en aquest sentit, l'opció de dividir el llibre en dues parts: en la primera es fa una reconstrucció del debat sobre la Resistència des de la caiguda del règim feixista el 1943 fins al segle XXI; en la segona, en canvi, l'autor proporciona una antologia d'articles, assaigs, projectes de llei i discursos d'importants homes polítics italians que abasten el període comprès entre 1945 i 2002.

De les pàgines del llibre emergeix clarament com el debat sobre la Resistència ha seguit al llarg de les dècades republica-

nes camins accidentats i sovint polèmics, amb la presència de memòries alternatives i paral·leles sorgides en explícita contraposició respecte al model antifeixista. Això s'ha produït, tal i com nota Focardi, malgrat el fet de que totes les grans nacions democràtiques nascudes de guerres civils s'hagin regit, al llarg de les dècades, segons memòries públiques elaborades pels vencedors.

A Itàlia, evidentment, el judici sobre la Resistència ha estat sempre molt condicionat per les contingències polítiques. Ja el 1945, amb el vist-i-plau dels anglo-americans, es va alimentar una distinció entre les responsabilitats històriques de Mussolini i del seu règim, i les del poble italià, distinció que va fer possible el sorgiment del mite del «bon italià», contraposat al de l'«alemany dolent»; aquest plantejament, segons Focardi, ha acabat per dificultar un judici crític de conjunt sobre les responsabilitats globals de l'experiència dels vint anys de la dictadura feixista i sobre els crims d'Itàlia com a país agressor.

A més, com remarca l'autor, al tema de la diversitat de memòries dels fidels i nostàlgics del feixisme i dels partisans, es va sumar el judici contraposat de les forces polítiques que competiren pel govern del país tot just acabada la guerra. Els valors de la Resistència es transformaren així, entre 1948 i 1953 en part integrant del

discurs públic dels partits (sobretot la DC i el PCI), els quals, en una confrontació cada cop més marcada, es consideraven els únics defensors dels valors de llibertat i democràcia derivats del moviment d'alliberament. Fou només amb l'afebliment de la fase més aguda de la Guerra Freda, a partir de 1955 i fins al final dels anys seixanta, que la Resistenza començà a transformar-se realment en part integrant del discurs públic nacional.

L'any 1968 marcà un altre moment de ruptura, ja que la memòria de la Resistenza experimentà un nou interès per part dels joves del moviment d'estudiants, fins arribar als anys 70, quan fou utilitzada instrumentalment pel terrorisme d'esquerres per justificar els atacs contra l'Estat i contra allò que era anomenat el *revisionisme* del PCI d'Enrico Berlinguer.

El judici sobre la Resistenza canvià de manera destacada amb la crisi dels partits de masses que havien protagonitzat la vida política de la República de 1946 en endavant. Segons Focardi, és durant els anys 80, amb el primer ministre socialista Craxi, que es comença a hipotitzar una «gran reforma» de la Constitució que té les seves arrels també en una crítica de la Resistenza, considerada no ja una experiència d'alliberament del nazifeixisme de caire popular sinó una guerra civil protagonitzada sobretot per minories.

És en aquests anys que s'assisteix cada cop més a la introducció del debat sobre la Resistenza en els circuits mediàtics i periodístics; es tractà del pròleg al gir dels anys 1990, quan es farà més forta l'empenta cap a una relectura de la resistència segons el cànon de la pacificació entre les parts, també com a conseqüència del naixement de partits desvinculats de l'herència de l'antifeixisme de caire resistencial (Lega Nord i Forza Italia) i de la

transformació dels neofeixistes de l'MSI en Alleanza Nazionale.

Focardi se centra, finalment, en el període de presidència de la República de Carlo Azeglio Ciampi, que, a partir de l'any 2000 —i seguint l'estela dels seus predecessors Pertini i Scalfaro— ha contribuït a delinear, amb gestos simbòlics i discursos públics, una refundació de la memòria de la Resistenza concebuda com a element central del naixement de la República i també com a pilar de l'adhesió d'Itàlia a la Unió Europea, nascuda justament del rebuig a les lògiques del nazifeixisme. Una guerra de la memòria, aquella tan eficaçment descrita per Focardi, destinada segurament a perpetuar-se seguint les contingències polítiques italianes i els discutibles debats inspirats sovint per la televisió i els diaris.

Gianluca Scroccu
Università degli Studi di Cagliari

Antonio Canales Serrano: *Las otras derechas. Derechas y poder local en el País Vasco y Cataluña en el siglo XX*, Marcial Pons, Madrid, 2006, 389 pp.

En aquesta publicació, Antonio Canales analitza i compara les històries del catalanisme conservador a Vilanova i la Geltrú i del nacionalisme basc a Barakaldo, entre 1898 i 1979. Les estratègies explicatives de l'autor són diferents per a cada escenari polític, l'anterior i el posterior a la Guerra Civil. Per al període anterior a 1939, l'autor construeix els seus models interpretatius a partir dels estudis de R. Koshar sobre les classes mitjanes i les polítiques locals a Alemanya, així com sobre la base del model de conflicte-mobilització proposat per L. Hooghe per a la història

social dels moviments nacionalistes. Per al franquisme proposa diferenciar la *victòria política* de la ultradreta espanyolista, la qual a Barakaldo va dur els carlins al control del poder local i va condemnar el nacionalisme basc a l'ostracisme més absolut, de la *victòria social* de tots aquells que van trobar salvada la hisenda i la vida, van oblidar les seves anteriors militàncies polítiques catalanistes, van lluitar per evitar la seva marginació i van obtenir un lloc al sol del poder franquista. A més, van aconseguir-ho al municipi, van trobar en el primer *vintenni* dictatorial de Franco la realització de la matriu nacional-catòlica substancial del seu ideari. Quan va arribar la restauració de la democràcia, només les sigles de les «altres dretes» amb candidats lliures de qualsevol relació amb la dictadura, el PNV i la UDC, van tornar a trobar un lloc al mapa polític postfranquista.

És impossible donar compte en poques línies de tota la complexitat i abast d'aquest important estudi. Des del nostre punt de vista, allò més interessant és la trajectòria d'aquestes «altres dretes», entre 1898 i 1936. La crisi del liberalisme oligàrquic a la fi del segle XIX va obrir dues sortides polítiques al sistema de la Restauració, ambdues «regeneracionistes»: la neteja del sufragi i la democratització, amb els corresponents riscos per a les classes dirigents i propietàries, o bé la posada en funcionament de mecanismes moderns i operatius de mobilització i d'identificació comunitària mitjançant un procés de dotació de significats polítics a elements suposadament tradicionals. Aquesta segona opció va oferir a les dretes espanyoles entre 1898 i 1917 un espai de convergència antiliberal —hi van participar tant el primer nacionalisme basc com el catalanisme i el maurisme— dins el qual el referent nacional era, fins a cert punt, secundari, perquè allò fonamental no era

la relació amb l'Estat sinó la preservació d'uns valors considerats immanents, constitutius i «naturals» de la comunitat ideal que defensaven.

Entre 1917 i 1919 el protagonisme assolit per la reivindicació nacional o comunitària va *fragmentar* l'espai originari de convergència antiliberal de dretes. Un altre salt endavant ens porta a un altre moment crític. Les eleccions generals de 1933 van confirmar la fortalesa assolida per les «altres dretes» reorganitzades i adaptades al règim republicà iniciat a l'abril de 1931. A Barakaldo els nacionalistes pràcticament van empatar amb les esquerres i a Vilanova el catalanisme conservador va obtenir el 35 % dels vots. Les evolucions posteriors van ser totalment divergents. Per a les dretes vilanovines, les quals només eren catalanistes en la mesura que tenien la idea d'una comunitat catalana amb l'Església com a rectora de la societat, *La Veu* —setmanari del Centre Autonomista— ofería un discurs polític aparentment democràtic però era *La Defensa* —vinculat al Círcol Catòlic— el portaveu de les seves inquietuds i pors més bàsiques. Així, el catolicisme, en presentar als sectors dominants la religió com a salvaguarda de la propietat, entrebancava les evolucions polítiques del catalanisme cap a un altre tipus de consens secular i democràtic. El 1933, *La Defensa* considerava la situació insostenible i després d'octubre de 1934 rebutjava el liberalisme i demanava una «intervenció quirúrgica» en la societat. Ja el 1932, les autoritats eclesiàstiques havien posat la redacció de *La Defensa* sota el control directe dels rectors locals, per a convertir el setmanari en portaveu de l'Acció Catòlica vilanovina. I a l'agost de 1934 el Círcol Catòlic es va reconvertir en Casal Popular de l'Acció Catòlica, amb el nomenament de la seva directiva per un comitè del clergat local. Quan van

arribar les eleccions de 1936, la Lliga va dissoldre la seva especificitat catalanista en una coalició d'ordre amb la resta de les forces dretanes. *La Veu* va fer declaració de principis catalanistes i republicans, es va veure obligada a justificar el seu pacte amb les dretes espanyolistes i va desaparèixer després de les eleccions. En canvi *La Defensa* va rebutjar qualsevol límit al poder de l'Església així com les divisions polítiques de la dreta i va situar en l'ambigüitat nacional la trilogia «*Religió, Patria y Familia*». En canvi al País Basc, i a Barakaldo més clarament, el PNV de 1936 va arribar a una «entesa cordial» oberta a un nou consens i equilibri entre el nacionalisme i el socialisme. En definitiva, el catalanisme conservador va deixar de ser una «altra dreta», però, dins l'espai polític basc, aquesta oferia el tipus d'enteniment que hagués estat necessari a Espanya per evitar la Guerra Civil.

Alberto Gómez Roda
Arxiu Històric José Luis Borbolla,
 CCOOPV

Xosé M. Núñez Seixas: *Imperios de muerte. La guerra germano-soviética, 1941-1945*, Alianza Editorial, Madrid, 2007, 380 pp.

La interpretació històrica depèn de la mirada crítica de l'historiador a l'hora d'encarar les seves fonts, de manera que li permeti assumir que informacions tan diverses poden servir per a donar una millor perspectiva a la investigació. Això és el que ha fet Xosé M. Núñez Seixas en el seu treball sobre la Segona Guerra Mundial al front europeu de l'Est.

L'autor analitza els antecedents i les causes de la guerra en aquest teatre bèl·lic, l'origen ideològic i la radicalització

per part del nacionalsocialisme, com una «croada per Europa». També reconstrueix les circumstàncies d'aquest conflicte, sense precedents per la seva crueltat i per l'excelsa escalada de terror. Aquesta situació també es va reflectir en les actituds dels ocupants amb la població civil, ja que va ajudar a posar en marxa la «solució final» dels jueus, l'explotació econòmica de les zones ocupades i de la població civil, provocant una guerra partisansa a la rereguarda, en molts aspectes, pitjor que la del front.

L'estudi no es limita a una descripció d'operacions militars i a l'enumeració de les unitats bèl·liques que hi van participar —encara que no deixi de tractar-se el tema—, sinó que reflecteix perfectament el fet que el comandament alemany va subestimar totalment la capacitat de resistència de l'Exèrcit Roig. Així mateix, dóna compte del dilema entre exterminar i reduir a l'esclavitud una gran part de la població soviètica. I també apunta la incapacitat de forjar aliances amb les diferents nacions i ètnies que existien a les zones ocupades, per evitar l'enfrontament amb els diversos pobles sotmesos: idees que s'enfrontaven a la cosmovisió nazi, que entenia la guerra com una forma d'aniquilar el comunisme i el judaisme.

Núñez Seixas només analitza tres batalles que considera decisives (Leningrad, Stalingrad i Kursk), però no sols des del punt de vista militar, sinó des de un context molt més ampli que inclou un aspecte de molta importància, com és la reconstrucció de les experiències dels combatents d'ambdós exèrcits, i els sofriments de la població civil. També aborda els mecanismes de mobilització social i coerció utilitzats pels dos bàndols enfrontats, però centrant-se especialment en aquells aspectes de la política estalinista que van servir per a resistir la invasió i, progressivament,

passar a tenir la iniciativa: la incorporació de la dona a l'esforç de la guerra i la utilització del patriotisme soviètic com un recurs per a l'exaltació de la població, entre altres aspectes que conformaran el discurs propagandístic de l'esforç bèl·lic soviètic.

A més de la bibliografia específica del tema, procedent dels àmbits acadèmics alemany, anglosaxó i rus, l'historiador gallec també utilitza fonts d'arxiu inèdites, diaris, cartes i memòries de combatents, de diferents nacionalitats, de manera que aconsegueix captar la dimensió social i cultural de la guerra. Els documents personals li han permès veure les relacions que s'establien entre l'exèrcit alemany i la població de les zones ocupades, la visió de l'enemic, el que pensaven els partidaris del comunisme o del nazisme. Així, es pot apreciar com s'aplicava la deshumanització de l'enemic per mobilitzar els soldats, i també els mecanismes d'adoctrinament i les respostes d'ambdues societats a les crides de cada règim.

En definitiva, l'autor se centra en el costat més humà —una tendència que no ha estat la tradicional en la història militar— en lloc d'explicar batalles, combats i estratègies. Les experiències de les persones són fonamentals, com va quedar clar després de la Primera Guerra Mundial: les guerres no es decidien únicament en els fronts, sinó que s'havia de comptar amb les rereguardes i el patiment del conjunt de la població, perquè seria aquest darrer el que marcaria les memòries de les generacions que la visqueren.

Finalment, encara que no menys important, s'analitza el llegat social i polític que va deixar la guerra en el front de l'Est: les víctimes, la reorganització geopolítica de l'Europa oriental i l'establiment de diferents memòries, que reflecteixen els sentiments de cadascuna de les parts afectades. En conclusió, va ser un conflicte

que va tenir una gran influència posterior en el desenvolupament de la memòria històrica col·lectiva de diverses societats europees.

Miguel de Toro
Universitat Autònoma de Barcelona

Francisco Morente Valero: *Dionisio Ridruejo: del fascismo al antifranquismo*, Síntesis, Madrid, 2006, 559 pp.

En aquest llibre, el professor d'Història Contemporània a la Universitat Autònoma de Barcelona Francisco Morente s'endinsa en l'entrellat d'una vida particularment rica. I el resultat és una biografia plena de matisos, estructurada en vuit capítols i tancada amb documentació d'interès (dues cartes, a Franco i a Serrano Suñer).

Morente dibuixa l'existència d'un home conseqüent amb el seu ideari, que va apostar per una societat menys injusta. Falangista, nascut a l'octubre de 1912 a la petita ciutat soriana de Burgo de Osma, Ridruejo va evolucionar lentament cap a una certa socialdemocràcia davant la impossibilitat —Franco tenia altres objectius— de materialitzar allò en què creia. Un procés que no es va tancar amb l'abandó dels alts càrrecs del règim l'any 1942, sinó més tard, ja el 1956. (Mentrestant, va seguir sent falangista *joseantoniano*, allunyat del francofalangisme al qual molts es van adscriure.)

La crítica de Ridruejo al poder li va costar molts maldecaps i presó i, tal com Morente assenyala, també l'angoixa de l'exili interior. Però fou gràcies a aquest exili que va trobar Catalunya i, aquí, la qui seria la seva esposa, Glòria de Ros Ribas, i bons amics que van influir en la seva activitat. I per viure, quasi sempre amb dificultats econòmiques, va comptar amb ajuts desin-

teressats, treballs editorials, col·laboracions radiofòniques i algun càrrec de correspon-sal a l'estranger. A tot això s'ha d'afegir, ja en el pla més íntim, la pèrdua de la seva filla, acabada de néixer, l'any 1945, i la mort de qui hagués pogut ser el seu segon fill, als tres mesos d'embaràs. Foren fets que el van sumir en la tristor i la desesperança, i que van suposar el pas de la joventut a la maduresa (pp. 346-348).

A l'exterior, Ridruejo va trobar la plana major d'una oposició que finalment el va acceptar, tot i que no sense reticències. I va fer grans i bons amics, com Salvador de Madariaga i Julián Gorkin, com ja, al seu dia, va assenyalar Manuel Penella, en l'excel·lent *Dionisio Ridruejo, poeta y político. Retrato de una existencia auténtica* (Salamanca, 1999). I en el context d'una «activitat incansable» (Morente, p. 485), va intentar fer sentir la seva veu: la d'un home que, després de retre homenatge a Antonio Machado a Segòvia (1959), de saber de la publicació a Buenos Aires de la seva gran obra *Escrito en España* (març de 1962), i d'intervenir i mitjançar a Munic, al si del IV Congrés del Moviment Europeu (juny de 1962), va haver de sobreviure a París, allunyat de la seva família, durant dos anys, fins a l'abril de 1964.

Després de professar a dues universitats nord-americanes (1968 i 1969), i de continuar durant alguns anys la seva inescotable activitat a Espanya, Dionisio Ridruejo va morir arran de la seva malaltia cardíaca. Fou el 29 de juny de 1975, i la seva memòria va rebre el reconeixement de molts. De fet, uns i altres van elogiar un home que havia lluitat pel que havia cregut, i del qual Francisco Morente ha sabut plasmar la vida i el pensament.

Xavier Moreno Julià
Universitat Rovira i Virgili,
Tarragona

Francisco Sevillano: *Rojos. La representación del enemigo en la Guerra Civil*, Alianza Editorial, Madrid, 2007, 183 pp.

Francisco Sevillano es proposa il·lustrar en aquest llibre la vessant simbòlica de la violència franquista mitjançant l'anàlisi de tota una sèrie de representacions —periodístiques, novel·lades o suposadament científiques— dels estereotips de l'«enemic» republicà durant la Guerra Civil. El bàndol franquista, poc propens a les distincions i els matisos, va emprar el terme *roig* com una categoria sota la qual abraçar tota persona militant i simpatitzant de la causa republicana.

Ens trobem, doncs, davant un estudi de tipus cultural la finalitat del qual és de desglossar el procés de codificació propagandística que, segons les intencions dels partidaris del general Francisco Franco, permetria refermar al seu territori una visió denigratòria de la República i reforçar així la idea d'un cop d'Estat «necesario y moralmente legítimo». Al capdavant, es tracta d'una anàlisi del significat que va adquirir la propaganda de guerra dins d'un context bèl·lic altament polititzat.

El relat comença amb l'enumeració, classificació i «*distinción de los enemigos*» d'Espanya, que en l'imaginari franquista no eren altres que el francmaçó, el bolxevic i el jueu, convertits inevitablement en les *dramatis personae* d'una tragèdia nacional el decorat de la qual era el «*terror rojo*», amb els cadàvers, les esglésies cremades i la desolació escampada pels carrers de la rereguarda republicana. La manipulació mediàtica del vandalisme i l'afany criminal de les «*hordas rojas*» havia de contribuir a identificar la República amb una barbàrica cultura procedent d'Àsia, diametralment oposada a l'occidental i cristiana dels «nacionals».

En el capítol sobre «*Madrid, capital roja*», l'atenció se centra en els testimonis

novel·lats de tres escapats de la capital poc després del fracàs del cop: Alberto Martín (*Los rojillos*), Agustín de Foxá (*Madrid de corte a checa*) i Tomás Borrás (*Checas de Madrid*). Com a símbol de resistència, i per tant encarnació de l'enemic, Madrid era representat en aquestes narracions com un escenari esperpèntic i sàdic, poblat per txequistes i proletaris animals, degenerats mentals i deformes físics assedegats de venjances. Un treball literari de rereguarda que va mostrar la seva eficàcia a l'hora de divulgar una imatge caòtica, extralimitada, del món republicà enfront de la «*pacífica y ordenada zona nacional*» controlada per Franco.

Un intent semblant, però embolicat amb un discurs «científic», és el del psiquiatre Juan Antonio Vallejo Nájera, que ja fou objecte d'estudi per part d'investigadors com Rafael Huertas i Ricard Vinyes. Sevillano torna a abordar les teories eugenèsiques de Vallejo per examinar la desvaloració de l'enemic mitjançant el procés de psiquiatrització dels anomenats «comportaments antisocials», que el psiquiatre d'Oviedo afirmava que havia trobat en els presos i les preses antifeixistes en la seva anàlisi difosa en les revistes del règim.

Tot seguit, l'autor fa una descripció de la doble representació que oferien els franquistes de la dona espanyola: la dona «roja» i la «blava». Una construcció de gènere basada en la contraposició entre el model positiu i perfecte de la dona nacionalcatòlica i el decadent de l'anarquista-comunista-republicana. En efecte, si una era model d'harmonia física i equilibri espiritual, l'altra era un molest acoblament de lletgesa i esquizofrènia mental. I on la «blava» era exemple d'elegància i estendard de feminitat, la «roja» simbolitzava, amb la *granota* de miliciana, el seu latent lesbianisme o la seva irrefrenable inclinació a la promiscuïtat sexual.

És precisament en les pàgines sobre la dona on Sevillano introdueix un element —la caricaturització grollera que cercava la hilaritat dels «*patriotas de bien*»— que desenvolupa amb més deteniment en els capítols sobre l'«*humorismo del enemigo*» i «*el humor que fluye de la radio*». En el primer, s'articula una anàlisi dels continguts de la revista satírica per a soldats *La Ametralladora* i del seu objectiu de proporcionar una visió de l'Exèrcit Popular molt semblant al que el refranyer popular anomena l'«*Ejército de Pancho Villa*». En el segon, es tracta la sàtira franquista destil·lada durant el conflicte a través un mitjà de comunicació tan explotat amb fins polítics com la ràdio, per passar revista a les burles de què van ser objecte polítics com Azaña i Prieto i generals lleials al govern republicà com Miaja.

El repàs a aquestes representacions, suggereix Sevillano en el capítol final, no sols té un interès historiogràfic *in se*, sinó que ajuda a entendre millor la construcció en la postguerra de la imatge del «*vencido*», una figura que oficialment calia redimir i que de fet va ser sotmesa a una estigmatització pública sense precedents per inocular-hi un imperdonable sentiment de culpabilitat amb el qual hauria de carregar en l'Espanya dels «*vencedores*».

En conclusió, un llibre que, malgrat que potser no desenvolupi amb profunditat les qüestions tractades, ofereix pistes i aporta consideracions interessants entorn d'uns temes sobre els quals la nostra historiografia haurà de tornar en un futur.

Giaime Pala
Universitat Pompeu Fabra,
Barcelona

Octavio Ruiz-Manjón: *Fernando de los Ríos. Un intelectual en el PSOE*, Síntesis, Madrid, 2007, 511 pp.

A través del llibre d'Octavio Ruiz-Manjón podem apropar-nos a la figura de Fernando de los Ríos Urruti (Ronda, Màlaga, 1879 - Nova York, 1949), diputat a Corts durant la Restauració (1919 i 1923), ministre dels departaments de Justícia, Instrucció Pública i d'Estat durant els governs republicans del bienni progressista (1931-1933), ambaixador a Washington durant la Guerra Civil, i novament ministre d'Estat del govern republicà a l'exili (1945-1946). El treball de Ruiz-Manjón aprofundeix més en l'àmbit íntim i privat que no pas en el polític i intel·lectual, per la qual cosa no resulta estrany que l'interès documental d'aquesta biografia radiqui en la gran quantitat de correspondència personal analitzada.

El llibre fa especial incidència en els trets diferencials del personatge, un militant socialista des de l'any 1919 i catedràtic de Dret Polític a la Universitat de Granada (1911) i d'Estudis Superiors de Ciència Política i Dret Polític a la Universitat Central de Madrid (1930), que es pot considerar un *rara avis* dins del moviment obrer espanyol del moment: procedia de l'ambient institucionista (amb lligams familiars amb Francisco Giner de los Ríos), havia ingressat a la maçoneria als anys 20, i mantenien relacions epistolars amb Miguel de Unamuno (amb qui compartia les seves inquietuds religioses) i Ortega y Gasset (a qui considerava «el guia espiritual per antonomàsia de la nostra generació»).

La seva gran aportació al socialisme espanyol va ser la seva visió humanista, que va reflectir al llibre *El sentido humanista del socialismo* (1926), i que reafirmava en una carta de l'any 1942: «Continuo pensant i

sentint en socialista, a la manera que he entès sempre el socialisme, això és, amb un sentit humanista que en res no s'assembla al marxisme».

Va ser un conferenciant i un propagandista incansable, tal i com manifestà M. Azaña quan deixà constància que el seu to era «més de conferenciant que de polític». Tot i que la ciència econòmica no era el seu fort (recordem que a l'octubre de 1929 va publicar un article titulat, «El vigor económico de Norte América» dos dies després de l'enfonsament borsari a Wall Street), va deixar reflexions tan colpidores com la famosa: «Allà on hi ha una economia lliure els homes són esclaus, [...] no hi ha més possibilitat de fer l'home lliure que fent l'economia esclava».

Comptat i debatut, De los Ríos era un socialista reformista per al qual la República no era un punt d'arribada, sinó l'instrument per a la instauració del socialisme a través de la llibertat i la democràcia. Dins la seva tasca als diferents ministeris, desputa la realitzada al Ministeri d'Instrucció Pública amb el seu ambiciós programa de construcció d'escoles: «A Europa no s'havia fet mai un assaig de les dimensions que nosaltres vam portar a terme».

Les seves peculiaritats també recollien la comprensió envers la qüestió nacional catalana, la qual veia com a regeneradora d'Espanya (tal i com posà de manifest promovent el missatge «A la joventut catalana» de 1907), cosa que el va portar a formar part de la comissió del govern republicà que va negociar amb Francesc Macià l'encaix polític de Catalunya dins l'Espanya republicana a l'abril de 1931 (fins i tot s'apunta la possibilitat que el nom de *Generalitat* per al nou govern autonòmic català podria haver estat una proposta del mateix De los Ríos).

La seva visió de la religió, després de la crisi que va viure als 18 anys i el va portar

a allunyar-se de l'església catòlica, queda sintetitzada en el formulari dels serveis d'immigració nord-americans que va haver d'omplir quan va passar d'ambaixador a exiliat als EUA: s'hi va declarar cristià erasmista.

Finalment, la voluntat transformadora de De los Ríos queda recollida al llibre a partir d'una cita de Nietzsche («Espanya és un poble que ha estimat massa»). De los Ríos representava aquesta «ànsia de voler» que es va concretar a nivell col·lectiu en la Segona República: «vam estar a punt que, per primera vegada, es produís un matrimoni d'amor entre el poble i l'Estat. Aquesta era l'Espanya que estàvem construint. Si ens haguessin deixat deu anys més!»

José Manuel Rúa Fernández
Universitat Jaume I,
Castelló

Nicolás Sartorius, Alberto Sabio: *El final de la dictadura. La conquista de la democracia en España, noviembre de 1975-julio de 1977*, Temas de Hoy, Madrid, 863 pp.

El dictador va morir al llit, però la dictadura va acabar al carrer. Aquest és un plantejament que ha estat present en diferents aportacions recents al coneixement i l'anàlisi del procés de trànsit de la dictadura a la democràcia que es va viure a la societat espanyola. El llibre signat per Nicolás Sartorius i Alberto Sabio, *El final de la dictadura. La conquista de la democracia en España, noviembre de 1975-julio de 1977*, està en aquesta mateixa línia. Es tracta d'una obra, en la qual col·laboren altres investigadors, que vol contribuir a aprofundir i a divulgar aquest posicionament.

El general Franco mor el 20 de novembre de 1975. La legalització dels partits i els sindicats, el reconeixement de les llibertats polítiques, l'amnistia i les eleccions lliures no arribaran fins al juny de 1977. El llibre, de més de vuit-cents pàgines, està dedicat a aquest període de la nostra història recent. Per a Sartorius i Sabio aquests mesos són el final de la dictadura, la transició hauria començat amb la destitució d'Arias Navarro i el nomenament d'Adolfo Suárez. Aquest moment es presenta com a fonamental per la necessitat d'establir la democràcia davant la situació d'instabilitat existent. Els vuit mesos que separen aquest nomenament (juliol de 1976) de la defunció del cap d'Estat anterior són vistos com el temps de batalla que ha aconseguit acabar amb la dictadura i iniciar la transició. Com expliquen aquest procés?

Hi ha determinades tesis o interpretacions sobre la transició que no accepten i intenten contrarestar. Els diferents capítols són aportacions en aquesta línia. No comparteixen la tesi que presenta la transició com a predeterminada. La democràcia resultant del final del procés no era inevitable, ni va venir pel Sis-cents, ni pel turisme. Les condicions estructurals hi van tenir el seu pes, però no resultaren determinants com a creadores de llibertat. El que buscava la dictadura amb el *desarrollismo* i les pràctiques de liberalització econòmica era la consolidació del règim. Una comparació entre l'Espanya de 1975 i els països de l'Europa veïna en indicadors com la productivitat, el nivell de vida o l'educació mostra la distància existent. Per això mateix, la mort del general Franco va lligada a una eclosió de vida que busca una modernitat social negada pel règim.

Sartorius i Sabio tampoc són partidaris de posicions interpretatives d'aquest període que descansen sobre el suposat protagonisme dels noms propis de Juan Carlos

de Borbón, Torcuato Fernández-Miranda i Adolfo Suárez. Les consideren massa personalistes i deformadores de la rellevància dels sectors reformistes franquistes. El règim va ser repressor mentre va poder i això no va acabar amb la mort del dictador. Insisteixen en el fet que els orígens de la transició van ser més durs del que s'acostuma a recordar i escriure. Això sí, accepten el procés de negociació de les elits d'aquest període com a clau de volta.

El protagonisme d'aquesta història recau en les principals forces oposidores del franquisme, a les quals dediquen la part principal del llibre. Assenyalen la importància de les mobilitzacions obreres de 1976. En un període de renovació de dos tercers parts dels convenis col·lectius, les reivindicacions laborals i la contestació política es van fer escoltar. Atribueixen al moviment obrer la capacitat de trencar la política econòmica i laboral del govern d'Arias i de fer evident, a partir de la repressió patida, la manca de llibertats existents. Els universitaris també tenen el seu paper en aquest final de la dictadura. D'aquest moviment destaquen la seva capacitat per mostrar la distància que separava la societat espanyola del govern i per aconseguir un canvi en la mentalitat de la població juvenil. La llista no acaba aquí i es fixen en els col·lectius veïnals que van fer present la democràcia al carrer, el moviment de dones, la protesta agrària, i en les desafeccions que van sorgir entre els pilars del règim mateix.

A la introducció, els autors al·ludeixen a Benjamin, sense citar-lo, recordant la necessitat de raspallar la història a contrapèl. Ells s'ho han proposat i convé continuar-ho fent.

Jordi Mir Garcia
Universitat Pompeu Fabra,
Barcelona

Alessandro Seregni: *El antiamericanismo español*, Síntesis, Madrid, 2007, 303 pp.

En una entrevista concedida a *El País* el passat mes de març, Philip Roth descrivia la qüestió de l'antiamericanisme de manera eloqüent: «els antiamericans odien el meu país estúpidament, nosaltres sabem odiar-lo d'una manera més intel·ligent». En efecte, l'antiamericanisme —com qualsevol altre prejudici— és fill predilecte de la ignorància i la irracionalitat. Amb tot, la manifesta estultícia del fenomen antiamericanista no treu interès a l'ambiciosa tasca que es proposa Alessandro Seregni en el seu intent de resseguir l'antiamericanisme a Espanya des del final del segle XIX fins a l'actualitat.

Seregni concep l'antiamericanisme com una forma específica d'antimodernisme, de reacció a les noves formes de consum i lleure importades des dels Estats Units. A diferència d'altres nacions hegemòniques en el passat, els Estats Units s'han revelat especialment eficaços a l'hora de penetrar culturalment en les classes populars d'arreu del món. Aquest èxit ha tingut el seu revers en un comportament de l'elit cultural europea que l'enginyosa metàfora de l'anomenat «complex dels atenencs» descriu prou bé: els europeus ressalten la seva pretesa supremacia cultural com una manera d'amagar la decepció per la pròpia decadència econòmica i militar, talment com els grecs antics respecte dels romans un cop engolits per l'Imperi. D'altra banda, Seregni limita encertadament l'acusació d'antiamericanisme a un determinat tipus de crítiques, concretament a les acusacions generalistes i ahistòriques en contra del poble, la història o la cultura nord-americanes. En definitiva, a aquelles crítiques que, al·lèrgiques al matís, són fàcilment identificables per un evident essencialisme culturalista. Quan aborda la

guerra hispano-nord-americana, l'autor ens recorda el paper destacat de l'Església catòlica espanyola a l'hora de legitimar el conflicte sobre bases nacionals i religioses. El furor catòlic contra una nació de majoria protestant era escalfat, alhora, pels recels antiamericans del papa Lleó XIII, que en la seva coneguda encíclica *Testem Benevolentiae Nostrae*, de 1899, advertia del perill de l'americanisme en el foment del l'individualisme, l'ecumenisme i la separació de l'Estat i l'Església entre els catòlics nord-americans. Seregni es dedica a explorar les hemeroteques amb l'objectiu de trobar-hi crítiques carregades de prejudicis. L'autor ens ofereix abundants exemples de com la premsa espanyola de l'època caracteritzava el nord-americà com un ésser mancat d'elegància, noblesa i coratge. La metàfora animal era el vehicle gràfic amb què la sàtira antiamericana denigrava els enemics. Mentre els soldats espanyols eren alabats com a lleons, als nord-americans se'ls representava com a porcs. El discurs antiamericà es va revelar especialment dolorós arribat el moment d'avaluar les conseqüències simbòliques i materials de la derrota. A la humiliació d'una derrota ràpida i l'amputació territorial, s'afegeia el fet que el vencedor no era una altra potència europea, sinó un nouvingut en el concert de les nacions.

L'apartat dedicat a la postguerra civil espanyola tracta de l'antiamericanisme en els rengles de la dreta espanyola. La recerca està molt centrada en articles apareguts als diaris *Arriba* i *ABC*. Com és sabut, el caràcter antiil·lustrat del franquisme motivà una gran presència del discurs antiamericà en la premsa del règim, que utilitzava més d'un aspecte de la imatge dels Estats Units per tal de projectar diversos elements ideològics, com ara l'obsessió antimaçònica (aspecte en el qual l'autor cita, entre altres exemples, les diatribes antiamericanes dels arti-

cles sobre maçoneria que Francisco Franco va publicar a *Arriba* amb el pseudònim de Jakin Boor). Més enllà de la maçoneria, la dreta franquista atacà els Estats Units pel seu progrés econòmic i tecnològic. D'aquesta manera, la crítica antiamericana servia per abocar sobre un enemic imaginari la retòrica anticapitalista del feixisme espanyol. La nació nord-americana era considerada la més plutocràtica del planeta, així com la més influïda pels efectes perniciosos del materialisme capitalista, fet que convertia els nord-americans en un poble sense ànima. Per últim, la premsa del règim feia especial menció al perill d'americanització, sobretot en les repúbliques iberoamericanes, on la diplomàcia franquista pretenia recuperar influència i lideratge.

Com és sabut, els acords de 1953 entre Franco i el govern nord-americà posaran fi a les proclames antiamericanes del franquisme i donaran peu, al seu torn, al gran greuge històric entre l'esquerra espanyola i els Estats Units. Precisament el tercer episodi del llibre, dedicat a la transició, tracta del presumpte antiamericanisme existent entre les files del progressisme. Les publicacions analitzades d'aquest període són, principalment, *La Calle*, *Triunfo* i *El Socialista*. Destaquen, entre les cites escollides per Seregni, els articles en què s'impugna la totalitat de la cultura nord-americana i la mena de ciutadà estàndard que aquesta cultura tendeix a crear (per exemple, un article signat per Joaquín Francés a *La Calle* on s'afirma que la violència que s'ha apoderat de la vida de les ciutats espanyoles ha estat «importada» dels Estats Units). En aquest capítol, però, comencem a topar amb un greu defecte que s'intensifica en l'epíleg dedicat als anys de mandat de George W. Bush. Lamentablement, l'autor tendeix a oblidar la seva pròpia i encertada definició d'antiamericanisme —les impugnacions

totalitzadores guiades per un essencialisme culturalista— per acabar-lo estenent a multitud de crítiques legítimes sobre la societat i la política nord-americana. Ridicularitzar Ronald Reagan no és antiamericanisme. Ni tampoc no ho és ser solidari amb el poble palestí, criticar Hollywood, assenyalar els dèficits democràtics del sistema electoral nord-americà, constatar la importància del fanatisme evangèlic al sud del país o caracteritzar la política exterior dels Estats Units com a imperialista. Deixant a banda que aquestes afirmacions tenen els seus millors teòrics en intel·lectuals nord-americans com ara Robert Dahl, Charles A. Beard, Richard Hofstadter o Joseph Nye, el que les fa immunes a l'acusació d'antiamericanisme és el fet de ser opinions precises sobre fenòmens concrets. Són crítiques racionals, equivocades o no. No són, en absolut, la classe d'impugnació generalista pròpia del prejudici antiamericà. L'autor utilitza l'antiamericanisme com a estigma per irracionalitzar els qui no estan conformes amb el paper dels Estats Units en la política internacional. Més d'un cop se serveix del truc de l'*straw man* (home de palla) per construir el seu relat, és a dir, exposa una caricatura fal·laç dels arguments dels seus oponents. No esmenta ni una sola vegada la regla més simple i més pràctica per evitar l'antiamericanisme: no confondre mai govern i poble. Assenyala amb raó que l'antiamericanisme és identificable pel seu caràcter essencialista, però en canvi acusa els crítics amb el sistema polític nord-americà «*de poner en duda la esencia profunda de Norteamérica, su original inclinación a la democracia y la libertad*». El biaix polític de l'autor és present en múltiples ocasions. Els acords de Madrid de 1953 són un «*implicito respaldo*» ofert a la dictadura. En les escasses ocasions en què es critica la política exterior nord-americana, s'empra un to eufe-

místic: «*algunas veces, los métodos de la CIA no fueron... propiamente ortodoxos*».

Malgrat algunes referències hemerogràfiques de cert interès, el llibre no satisfà els objectius que es proposa. Un futur intent seriós d'explicar històricament l'antiamericanisme hauria de tenir en compte dos factors que l'obra de Seregni ignora completament. En primer lloc, valdria la pena prestar atenció a la manera amb què l'antiamericanisme hagi pogut estimular la construcció d'una identitat europeista entre els espanyols, per precària que sigui. També caldria fer l'esforç d'entendre l'antiamericanisme com el mirall on alguns europeus exploten el «*narcisisme de les petites diferències*», ja que, al cap i a la fi, fent un exercici d'honestedat, ni la manera de viure ni el grau de responsabilitat en el destí del món canvien gaire entre un madrileny i un bostonià.

Andreu Espasa

Universitat Autònoma de Barcelona

B. Riquer i Permanyer: *Francesc Cambó. Entre la monarquia i la República (1930-1932)*, Base, Barcelona, 2007, 195 pp.

El catedràtic Borja de Riquer i Permanyer, profund coneixedor de la història del catalanisme durant la restauració i el franquisme, ha retornat a l'anàlisi de la figura d'un dels màxims dirigents de la Lliga Regionalista, Francesc Cambó (1876-1947). Després d'analitzar els seus plantejaments polítics i la seva actuació durant la Guerra Civil i el primer franquisme a *L'últim Cambó* (1996), Riquer ha publicat un estudi sobre l'actuació d'aquest polític entre finals de la dictadura de Primo de Rivera i els inicis de la Segona República, proclamada l'abril de 1931.

Per fer aquest estudi, l'autor ha establert un diàleg entre diverses fonts, sovint escrites per Cambó mateix en diferents moments de la seva vida i, per tant, en contextos polítics molts diferenciats. Es tracta de les memòries que el polític català va escriure el 1946, articles periòdics, correspondència i un text fins ara desconegut: l'extracte d'un llibre de Cambó sobre la seva actuació en els anys 1930 i 1931, escrit entorn l'any 1932. El contrast entre les diverses fonts ha permès donar llum a alguns aspectes de l'actuació de Cambó i la Lliga Regionalista en el procés que va portar de la dictadura de Primo de Rivera a la Segona República, tot desmentint parcialment la versió que va donar el polític a les seves memòries, recollida en posteriors biografies del personatge.

Al final de gener de 1930 el dictador Miguel Primo de Rivera va dimitir. Segons les memòries de Cambó, malgrat que ell era vist com l'esperança de molts sectors conservadors espanyols, no va poder assumir la presidència del Govern perquè li havia estat diagnosticat un càncer de gola. Borja de Riquer ens mostra que no va ser així. Els militars que recolzaven la dictadura estaven radicalment en contra de la presència de Cambó al Govern i el mateix Cambó i la Lliga Regionalista pensaven que calia un govern de transició —com el de Berenguer— perquè el màxim dirigent del partit catalanista pogués assumir la direcció de la política espanyola. Per aquests motius Cambó va rebutjar estar present al govern Berenguer abans de saber que tenia càncer. Ell i la Lliga van implicar-se activament en la defensa de la institució monàrquica, considerant que d'aquesta manera podia aconseguir la formació d'un govern reformista que afavorís l'autonomia de Catalunya. No van tenir en compte, però, la creixent desafec-

ció ciutadana a la monarquia. D'aquesta manera, Cambó va ser sorprès pels resultats de les eleccions municipals del 12 d'abril de 1931, que donaven la victòria a les candidatures republicanes a les grans ciutats. Malgrat que molt probablement ell va ser partidari d'evitar que les eleccions provoquessin la caiguda de la monarquia, el rei va exiliar-se i es proclamà la Segona República. La Lliga va encarar el nou règim amb una sensació de total desfeta i Cambó va autoexiliar-se a París fins a l'octubre de 1932. Des de la capital francesa, va treballar perquè la Lliga s'adaptés a la nova situació política i acceptà el nou règim fins després de l'inici de la Guerra Civil, malgrat que a les seves memòries de 1946 afirmés que va «profetitzar» que la República portaria a la Guerra Civil.

El catedràtic Riquer ha analitzat les contradiccions dels diferents relats de Cambó sobre la seva trajectòria, mostrant la necessitat de sotmetre els testimonis dels polítics a la crítica més rigorosa. No sols cal tenir en compte que els fets relatats poden haver estat alterats en la memòria pel pas del temps o per la voluntat de donar una imatge positiva de si mateix, sinó que sovint els fets narrats s'ajusten a la conveniència política de l'autor en el moment en què s'escriuen. Aquest estudi analitza detalladament les circumstàncies en què es va escriure l'extracte del llibre de 1932, que havia de ser la carta de presentació per al seu retorn a l'Espanya republicana i que, per tant, emfatitzava les seves diferències amb la monarquia i la seva activitat per tal d'afavorir l'autonomia de Catalunya. En canvi, al llibre no queden tan detallades les circumstàncies de les memòries de 1946, escrites en ple franquisme. L'autor va descriure el seu context a l'obra *L'últim Cambó*, però hagués estat útil fer-ne un recordatori més extens en aquesta ocasió, donades les im-

portants diferències respecte d'altres textos de Cambó i perquè han estat utilitzades per construir la «història oficial» de Cambó, la més coneguda fins als treballs del mateix Borja de Riquer.

El llibre finalitza amb un apèndix amb els documents més significatius per comprendre l'activitat de Cambó entre 1930 i 1932, que permeten constatar la perspicàcia de l'autor en la seva anàlisi. I és que aquest és un estudi molt recomanable per conèixer el procés que va portar a la proclamació de la Segona República i també per copsar com les memòries d'un polític poden canviar en funció de les circumstàncies històriques que l'envolten.

Nàdia Varo Moral
Universitat Autònoma de Barcelona

Josep Contreras: *Azaña y Cataluña. Historia de un desencuentro*, Edhasa, Barcelona, 2008, 416 pp.

L'estudi de les relacions entre els diferents actors polítics existents a la sempre complicada pell de brau, no ha estat un element central en l'abordament de la qüestió nacional realitzada per la historiografia catalana o espanyola. En aquest sentit, recloent-se en el seu propi context polític i territorial, els catalans a Catalunya (o més enllà, als Països Catalans) i els espanyols en una Espanya centrada a Madrid (i per extensió a Castella, Andalusia, etc.), els historiadors han provocat que les constants polèmiques existents al llarg del segle XX s'hagin analitzat sense la visió de l'altre. I menys encara des del punt de vista de certs personatges d'innegable rellevància històrica els quals han marcat diversos punts d'inflexió en aquestes complicades connexions peninsulars. Així, el que ens

proposa Contreras en aquest volum és endinsar-nos en la relació de Manuel Azaña amb Catalunya. Hi ho fa, precisament, per a tractar de desmuntar totalment el mite *azañista* de «l'amic de Catalunya». Un mite, per altra banda, creat i alimentat des d'una Catalunya tant procliu, abans i ara, a elevar als altars nacionals el polític o intel·lectual cordial o «semicordial» amb alguna demanda catalana/catalanista. Una visió quasi romàntica que, tot i la manca d'una obra monogràfica en aquest sentit, no es podia mantenir més enllà de l'expressa falta de voluntat científica. Certament, Azaña seria qui propiciaria l'aprovació de l'Estatut de 1932, no sense remarcables retalls, però no per això les desavinences entre la classe política catalana dominant i el polític «alcalaíno» no deixaren de crear constants friccions, ínfimes, si es vol, al costat de la catalanofòbia d'altres noms destacats de la política espanyola. Contreras però, no se circumscriu únicament al període republicà, sinó que analitza, potser en excés, el conjunt de la trajectòria política de «don Manuel» per anar a raure al període de més relació i transcendència: 1931-39. En aquest aspecte, l'obra de Contreras té el mèrit de concentrar les referències bibliogràfiques existents sobre el paper desenvolupat per Azaña durant els tràmits parlamentaris estatutaris, i sobre la posterior evolució política catalana fins al 1939 —cosa que aconseguieix amb un assaig sense dubte amè i àgil. Una relació, la d'Azaña amb Catalunya, que no havia merescut l'estudi específic dels diferents biògrafs del líder d'Acció Republicana i Izquierda Republicana, i que calia abordar. Pel que fa a les principals conclusions i arguments de Contreras, la lectura atenta de l'obra evidencia la manca de catalanofília d'Azaña; el que s'hi mostra clarament és la inexistència d'un cos doctrinari azañista sobre la qüestió catalana. Azaña simplement actua, això sí, amb prou visió

de conjunt, però sense una gran estratègia respecte a Catalunya.

Aquest treball bibliogràfic però, no es veu completat amb altres fons. Hi manca una recerca d'arxiu que porti elements nous (o en negui l'existència) per entendre la posició i actuació d'Azaña envers la dinàmica política catalana. Alhora que no seria sobrer un buidatge hemerogràfic més ampli que ens permetés submergir-nos en els centenars d'articles d'opinió que es publicaren sobre aquesta qüestió i que ens explicarien l'impacte públic i polèmic de la relació Azaña-Catalunya. En conclusió, l'obra de Contreras esdevé un primer pas, una porta oberta a un treball més profund i de més abast i recerca, sobre la visió d'Azaña de Catalunya i, potser podríem afegir-hi, sobre l'azañisme a Catalunya. És a dir, l'estudi dels reduïts —però no per això menys interessants— sectors de l'esquerra catalana que s'incorporaren als projectes partidistes, des d'Izquierda Republicana fins al Partit Republicà d'Esquerres, sota l'òrbita azañista i al marge de la majoritària ERC. D'aquesta manera, l'obra de Contreras respon a una síntesis necessària, que trenca tòpics ja prou gastats. Tanmateix, es desaprofita l'oportunitat d'aportar a la historiografia una obra de referència, per plantejar un volum iniciàtic. Al marge queda el pròleg del professor Ucelay-Da Cal, en què analitza el perquè, i la part de veritat existent, en la mitificació i elevació als altars de la política espanyola d'Azaña.

Arnau González i Vilalta
Universitat Autònoma de Barcelona

Emilio Gentile: *Fascismo di pietra*, Roma-Bari, Laterza, 2007, X-271 pp.

«El feixisme dels orígens odiava la Roma real del seu temps». Fins i tot es podria afirmar que aquest veritable «menyspreu envers la Roma real donà empenta a la fúria destructiva amb la qual el *duce* agafà la picota per abatre tot el que podia de la Roma existent i per donar espai al desenterrament de la Roma antiga» (pp. VII-VIII). Tanmateix, és necessari, al mateix temps, tenir present que en aquella violenta exhumació arqueològica de les memòries imperials «no fou la Roma antiga que romanitzà el feixisme, sinó el feixisme que feixistitzà la Roma antiga, la seva història, el seu mite i fins i tot els seus vestigis monumentals [...] la Roma feixista no era més fidel a la Roma antiga que la Roma antiga imaginada pels directores de Hollywood» (p. 258).

Emilio Gentile s'endinsa en el llarg camí fet per Mussolini (enlluernat per un «enamoramant sobtat per la capital», p. 70): des de les demolicions començades tot just després la conquesta del poder, fins a la construcció de la «nova Roma» plantejada cap al mar, amb la creació de la Via dell'Impero i el projecte de l'EUR, destinat a l'Exposició Universal de 1942 i interromput pel començament de la guerra. Es tractava de donar vida a un nou espai simbòlic dins del qual hauria de trobar lloc l'italià nou, que la política feixista hauria volgut conquistador i dotat d'un ànim dur, dominador i imperialista.

La «reconstrucció del caràcter nacional» fou per a Mussolini una veritable obsessió (p. 198); estava convençut de la necessitat de «regenerar els italians, crear els romans de la modernitat» i aquesta opció el portà *naturalment* a «prendre el camí del racisme i de l'antisemitisme, ha-

vent-se convençut del fet que el destí de la civilització europea i occidental depenia de la primacia de la raça blanca» (p. 225). Un camí, doncs, coherent i constant que es pot trobar en totes les activitats de Mussolini a partir de 1922, sense modificacions substancials de pensament, d'objectius i d'opcions programàtiques, i que trobà en el desenterrament feixista de la Roma imperial (i no de la republicana!) la seva confirmació més evident.

Un llarg, interessant i estimulante recorregut, aquest que ens ofereix Emilio Gentile, que insereix perfectament les línies generals de la política del feixisme en les vicissituds de la *construcció* de la Roma feixista, un veritable *feixisme de pedra* evident i visible encara avui en dia, més de seixanta anys després de la fi del feixisme i de la mort de Mussolini.

Luciano Casali
Università di Bologna